

Antijudaisme, antisemittisme og modernitet

En analyse av *Luthersk Ugeskrift*, 1877–1893

KJETIL BRAUT SIMONSEN

DOI: 10.30752/nj.152204

ABSTRACT • Artikkelen utforsker den ideologiske kombinasjonen av modernitetskritikk, antijudaisme og antisemittisme, med utgangspunkt i det norske konservative og kristne tidsskriftet *Luthersk Ugeskrift* i tiden fra 1877 til 1893. Ugeskriftet var blant de mest uforsonlige stemmene i den samtidige mobiliseringen mot liberalisme, sosialisme, ateisme og andre moderne samfunnsstrømninger, men rettet også sitt skyts mot «den moderne jødedom». Var denne antijødiske retorikken simpelthen en videreføring av tradisjonelle, kirkelige holdninger til jødene, eller representerte den noe nytt? Og hvordan forholdt tidsskriftet seg til den organiserte politiske antisemittismen som vokste frem i samme periode? Et hovedfunn er at den antijødiske argumentasjon balanserte mellom tradisjonelle teologiske og moderne, situasjonsbestemte elementer. Den religiøse antijudaismen fungerte som et kulturelt og teologisk råmateriale, som ble anvendt i en samtidsorientert politisk polemikk rettet mot de sekulære sidene ved moderniteten. Med dette som utgangspunkt gikk tidsskriftet langt i å fremstille de antisemittiske bevegelsene på kontinentet som selvforsvarsbevegelser rettet mot «jødisk makt»

I 1877 TRYKKET *Nyt norsk Tidsskrift* en artikkelserie med tittelen *Dagbog*, skrevet av den kjente norske historikeren Ernst Sars.¹ Artiklene berørte diskusjonene om det såkalte moderne gjennombrudd, som foregikk med stor intensitet i norsk offentlighet nettopp i 1870-årene. Sars rettet blant annet fokus mot de kristne reaksjonene på samtidens religionskritiske og sekulære strømninger. En av aktørene han fremhevet var den høykirkelige publikasjonen *Luthersk Ugeskrift*. Sars kritiserte blant annet ukeskriftet for å ha anvendt seg av

antijødiske beskyldninger i polemikken mot den danske kritikeren og litteraturforskeren George Brandes: «Det kunde ellers være en noksaa fiffig diversion at kalde racefordomene til hjælp og at faa arrangeret en liden jødeforfølgelse i god middelaldersk stil, for at bortlede opmerksomheden fra de egentlige stridsspørmaal».²

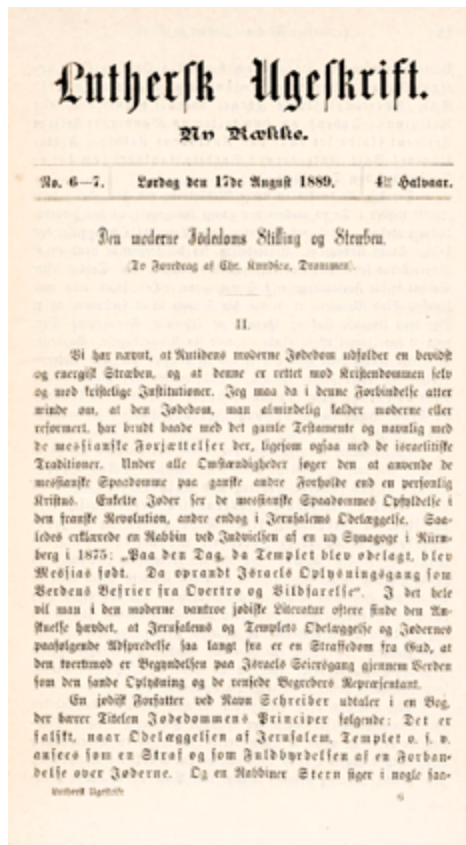
Kritikken i *Nyt norsk Tidsskrift* berører en interessant, men forholdsvis lite utforsket side ved diskusjonene om «det moderne gjennombrudd» i Norge sent på 1800-tallet. Som denne artikkelen vil vise, sammenkoplet flere av de sentrale representantene for den konservativ-teologiske fløyen i denne polemiske striden

1 Artikkelseerien er tidligere referert i f.eks. Fulsås (1999, 177–191); Sødal (2008, 112–113). Undertegnede vil takke Madelen Marie Brovold, Øystein Hetland og de to fagfellene for nyttige kommentarer og innspill.

2 «Dagbog», *Nyt norsk Tidsskrift*, vol. 1 (Oslo: Aschehoug, 1877), 178.

utfallene mot ateisme, liberalisme, materialisme, sosialisme, kvinnefrigjøring og andre «nedbrytende» samfunnskrefter med tradisjonelle og nye antijødiske forestillinger. «Den moderne jødedom» ble skildret som en nedbrytende kraft, som arbeidet for å undergrave kristendommens og Kirkens posisjon i det europeiske kultur- og samfunnsfelleskapet. Gjennom denne retorikken ble en rekke av de forestillingene som var typiske i den samtidige antisemittiske agitasjonen og politiske mobiliseringen på kontinentet reproduisert.

Den norske debatten om «det moderne gjennombrudd» på 1870- og 1880-tallet sammenfalt tidsmessig med et viktig vendepunkt i den europeiske antisemittismens historie. Ikke bare så uttrykket «antisemittisme» dagens lys nettopp i 1870- og 1880-årene (Nipperdey & Rürup 1972; Volkov 2006); den antijødiske tenkningen endret til dels også uttrykksformer. Den moderne antisemittismen ble – som den tyske historikeren Reinhart Rürup (1975, 91) har beskrevet det – formet som en endimensjonal «forklaringsmodell», som delte verden inn i «gode» og «onde» krefter og som dermed tilbød enkle og håndgripelige tolkninger av tidens hurtige endringer. I tillegg gjennomgikk den antijødiske retorikken i løpet av det 19. århundret en glidning i retning av mer sekulære argumentasjonsformer. Den tradisjonelle antijudaismens religiøse forestillingsverden ble supplert

med og delvis avløst av nasjonalistiske og raseideologiske synsmåter (jf. f.eks. Pulzer 1988, 47–57; Pulzer 1997; Hoffmann 1994, 293–317).

Overgangen fra eldre til nyere former for antijødiske argumentasjonsformer skjedde imidlertid gradvis, og var i siste del av 1800-årene langt ifra absolutt. Tradisjonelle religiøse klisjeer om jødene og «det jødiske» levde videre, side om side ved de nye raseideologiske temaene, slik at kristne, nasjonalistiske, sosiale og rase-

baserte argumentasjonsmønstre i mange tilfeller skar inn i hverandre.³ Videre spilte konservative, religiøse miljøer – både protestantiske og katolske – også en fremtredende rolle i å spre antijødiske ideer i Europa i denne fasen (Pulzer 1988, 83–97; Longerich 2021, 88–94; Caron 2014, 36–60; Teter 2023, 189–194; Kertzer 2001, 167–185; Heß 2021). Historikeren Vicki Caron (2014,

3 Se f.eks. Vicki Caron (2014, 39–40) om den franske antisemittismen Édouard Drumont. Ytterligere et poeng som er vektlagt i den nyere forskningen – men som ikke drøftes her – er at rasebaserte og nasjonalistiske argumenter hadde kommet til uttrykk i den antijødiske retorikken i lang tid før begrepet «antisemittisme» så dagens lys. Se her f.eks. Hess (2000, 56–101); Heß (2021, f.eks. 7); Ulvund (2017, 59–118), sistnevnte med særlig fokus på forestillingen om jødene som «stat i staten».

59) anser det med dette som utgangspunkt som lite fruktbart å trekke et for skarpt skille mellom den religiøse antijudaismen på den ene siden og den sekulære, moderne antisemittismen på den andre. Forandringene var gradvise, ikke-lineære og glidende.

Å studere kirkelig-konservative holdninger til jødene i siste del av 1800-årene gir dermed et innblikk nettopp i den komplekse vekselvirkningen mellom brudd og kontinuitet i antisemittismens lange, men også omskiftelige historie. I den norske konteksten er nettopp *Luthersk Ugeskrift* av særlig interesse. Tidsskriftet utkom i perioden mellom 1877 og 1893, og markerte seg som en av de mest kraftfulle stemmene i den samtidige kristne mobiliseringen mot «den moderne vantro» (Bakken 1972, f.eks. 466). Som et ledd i denne moderniseringskritiske polemikken kom ukeskriftet også med sterke utfall mot det som ble betegnet som «den moderne jødedom».

Antisemittismen i Norge sent på 1800-tallet generelt, og i *Luthersk Ugeskrift* spesielt, har vært relativt lite behandlet i tidligere forskning.⁴ I norske kirkehistoriske fremstillinger er de antijødiske holdningene som kom til uttrykk i tidsskriftet bare blitt omtalt flyktig (jf. f.eks. Molland 1979, 371; Wisløff 1971, 18–19). Enkelte arbeider har dessuten inntatt en apologetisk tilnærming til materialet. I sin studie av LU-redaktør Johan C. Heuchs

polemiske virksomhet fra 1966, nevner teolog Knut Rygnestad at Heuch karakteriserte kulturradikaleren George Brandes som «den moderne jøde, reformjøden, som [den] fremste talsmannen for antikristendomen i tida» (Rygnestad 1966, 68). Rygnestad gjør imidlertid ikke denne observasjonen til gjenstand for noen kritisk analyse – tvert imot beskriver han Heuchs skrift mot Brandes som «det ypperste apologetiske skrift som er skrive i landet vårt» (Rygnestad 1966, 71). Et unntak fra den eldre litteraturen er Grete T. Bakkens doktorgradsavhandling fra 1972, som belyser møtet mellom Kirken og den moderne kulturen mellom 1877 og 1893 på bred basis. Bakken understreker blant annet at et «påfallende trekk ved LU's kamp mot vantroen er den antisemittisme som er sterkt knyttet til den. Dette kommer særlig klart frem i motstanden mot Brandes, men blir også uttrykt mer generelt i andre sammenhenger» (Bakken 1972, 360).

Blant de nye arbeidene som berører tematikken, kan særlig tre trekkes frem. I en oversiktsfremstilling som omhandler jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke i tidsrommet mellom 1814 og 1920 presenterer historikeren Øivind Kopperud flere eksempler på artikler med antisemittisk innhold i tidsskriftene *Luthersk Kirketidende*, *Luthersk Ugeskrift* og *Kirke og kultur*. Kopperud påviser også at det fantes forbindelseslinjer mellom den antisemittiske agitatorens og hoffpredikanten Adolph Stöcker i Berlin og etablerte kirkelige miljøer i Norge (Kopperud 2012, 58–60). Karl Egil Johansen vier i sin studie av norske holdninger til Israel noe oppmerksomhet til antijødiske forestillinger i norsk kirkeliv sent i 1800-årene og tidlig på 1900-tallet, og omtaler i den forbindelse kortfattet Heuch og *Luthersk Ugeskrift* (Johansen 2008, 232–236). Den mest inngående analysen av den antijødiske retorikken i *Luthersk Ugeskrift* foreligger i kirkehistoriker Helje Kringlebotn Sødals studie av Heuchs kultursyn og kulturengasjement fra

4 I Norge har forskningen på antisemittismen i det 19. århundret i all hovedsak omhandlet bakgrunnen for og virkningen av adgangsforbudet i 1814, samt dynamikken frem mot opphevelsen av forbudet i 1814; se f.eks. Harket (2014); Ulvund (2014). For en studie av kirkelige holdninger til jødene i Danmark sent på 1800-tallet, se Lausten (2007, 88–117); om svensk 1800-tallsantisemittisme, se f.eks. Heß (2021). Frode Ulvund har helt nylig analysert antijudaisme og antisemittisme i en norsk katolsk kontekst. Hans arbeid ble publisert mens min artikkel var til korrektur, se Ulvund (2025).

2008. Sødal legger hovedvekt på Heuchs polemiske kritikk av George Brandes fra 1877, men hun refererer også til andre antijødiske innslag i ukeskriftet i 1880-årene (Sødal 2008, 119–121).

Det er likevel behov for en mer inngående studie, som utforsker i hvilken grad og hvordan tidsskriftets mobilisering mot tidens «truende» moderne krefter ble koplet sammen med antijødiske tenkemåter med klangbunn i samtidens Europa så vel som i de øvrige skandinaviske landene (se f.eks. Tydén 1988, 259–285; Lausten 2007, 88–117). Denne artikkelen dykker ned i den ideologiske og teologiske kombinasjonen av modernitetskritikk, antijudaisme og antisemittisme, slik den kom til uttrykk i *Luthersk Ugeskrift* i tidsrommet 1877 til 1893. Fremstillingen bygger empirisk sett på en systematisk gjennomgang av samtlige utgaver av bladet. På hvilke områder videreførte tidsskriftet tradisjonelle, kristne antijødiske forestillinger og hva slags nye tankeelementer kom til uttrykk? Og videre: Hvordan inngikk de antijødiske synsmåtene i tidsskriftets generelle synspunkter på det nye og moderne? Med dette som utgangspunkt berører artikkelen dermed også mer overordnede problemstillinger knyttet til brudd og kontinuitet i antisemittismens historie.

Luthersk Ugeskrift og det moderne: En kort bakgrunn

Luthersk Ugeskrift utkom mellom 1877 og 1893, i en tidsepoke som var preget av brytninger. Mot slutten av 1800-tallet gjennomgikk det norske samfunnet omfattende endringer på det økonomiske, kulturelle og politiske plan. Jordbruket ble i tiltakende utstrekning orientert mot den kapitalistiske markedøkonomien. Samtidig kom de fremvoksende natur- og kulturvitenskapelige fagdisiplinene i løpet av 1800-tallet til å utfordre «eldre ideer og kunnskapsregimer, først og fremst religionens autoritet» (Blikrud, Hestmark & Rasmussen 2002, 11). I tiårene etter 1870 skjedde det også viktige politiske

endringer. Perioden mellom 1870 og 1884 er av ettertidens historikere blitt karakterisert som embetsmannsregimets fall. Utgangspunktet var en dragkamp mellom Storting og regjering, som kulminerte i riksrettsdom mot Selmer-regjeringen i 1884 og dannelsen av en ny venstre-regjering under Johan Sverdrups ledelse. I tiårene etter 1884 ble parlamentarismen gradvis innført som styringspraksis i Norge (Nerbøvik 1986, III, 148 og 170).

Også på det religiøse området ble tiårene etter 1870 preget av motsetninger. Med det såkalte moderne gjennombrudd – som foregikk nettopp fra 1870-årene – ble religionens plass i samfunnet satt høyt på dagsordenen, og det synes «å åpne seg en kløft mellom kristendommen og det moderne åndsliv» (Wisløff 1971, 11). Den danske litteraturkritikeren og litteraturforskeren Georg Brandes fikk en sentral rolle i polemikken som oppstod. Brandes forfektet et ateistisk standpunkt som var forankret i «et konsekvent naturvitenskapelig helhetssyn på tilværelsen» (Blikrud, Hestmark & Rasmussen 2002, 246; se også Hagemann 1997, 45). I Norge fikk de kulturradikale tenkemåtene nedslagsfelt blant en rekke forfattere og diktere. Selv om de ideologiske oppfatningene var sammensatte, var radikalerne forenet av et «felles opprør mot det de kalte 'autoritetsprinsippet' i de etablerte institusjoner» (Seip 1981, 133–139, sitat 135).

Den nye tidsånden stilte Kirken overfor nye utfordringer, og la grunnlaget for en litterær produksjon som siktet mot å forsvare og begrunne kristendommens status og posisjon. Kirkehistorikeren Einar Molland har identifisert to apologetiske hovedleirer. På den ene siden fantes det dem som skarpt betonet «motsetningen mellom kristendommen og den nye tidsånd» (Molland 1979, 368). På den andre var det en gruppe som søkte å forene den nye tidens vitenskapelige erkjennelser med kristendommen, og som dermed tok til orde for en teologisk nyorientering (Molland 1979, 368).

En av de mest konsekvente og toneangivende representantene for den første tilnærmingsmåten var *Luthersk Ugeskrift*. Tidsskriftet hadde fra starten i 1877 til det gikk inn i 1893 en høykirkelig og sterkt konservativ profil. Innholdsmessig bestod det av en kombinasjon av redaksjonelle artikler, prekentekster, trykte foredrag, oversatte tekster, korrespondanse om Kirkens situasjon i utlandet, samt bokanmeldelser – med litt ulik sammensetning fra gang til gang. Noen utvalgte utgaver kan gi en pekepinn: Det første nummeret av tidsskriftet i 1877 rommet henholdsvis en artikkel om evangeliene, etterfulgt av en redaksjonell artikkel og en annonseside. Den første utgaven i 1881 inneholdt en redaksjonsartikkel, et korrespondansebrev fra Tyskland og en litteraturspalte. Det første nummeret i 1893 bestod av et trykt foredrag, en kort omtale av et av Henrik Ibsens skuespill og en artikkel om den tyske Kirkens situasjon.⁵ I mange tilfeller trykte tidsskriftet også lengre artikkelserier som strakk seg over flere utgaver.

Til å begynne med var *Luthersk Ugeskrift* redigert av teologiprofessor Frederik Wilhelm Bugge og daværende styrer ved Det teologiske fakultet, Johan Christian Heuch.⁶ Mens Heuch forble i redaksjonen frem til 1889, ble Bugge i 1881 avløst av Michael J. Færden.⁷ Heuch er blitt omtalt som en av «landets mest sentrale, geistlige aktører» (Sødal 2008, 5) og mange i samtiden oppfattet han som «kirkens fremste talsmann i åndskampen» (Wisløff 1971, 20). Til tider har dette bidratt til at Færdens rolle som premissleverandør i *Luthersk Ugeskrift* er blitt underkommunisert, mener Bakken. Nettopp Færdens inntreden i tidsskriftet brakte nemlig

med seg en endring av fokus, der de interne og praktiske kirkespørsmålene i alle fall for en periode ble tillagt mindre vekt til fordel for «samfunnsspørsmål og politikk og engasjement i dagens kulturelle debatt» (Bakken 1972, 323).

Luthersk Ugeskrift var på ingen måte alene om å angripe de sekulære strømninger i tiden som slo seg frem i den norske offentlige debatten sent i det 19. århundre. «Alle kirkelige fraksjoner», skriver Bakken, var «skjønt enige om at tiden og dens ideer er gjennomsyret av vantro og fritenkeri» (Bakken 1972, 463). Likevel inntok tidsskriftet en *ledende* posisjon i polemikken mot samtidens sekularisme og liberalisering. Helje Kringlebotn Sødal slår fast at uttrykket «vantrø» i Heuchs skrifter alltid ble gitt en negativ valør, og at det ble anvendt som «en samlebetegnelse for ideologi, filosofi og teologi som kom i konflikt med hans egen kristendomsforståelse». Mer konkret omfattet fiendebildet blant annet liberalismen, sosialismen, ateismen og materialismen (Sødal 2008, 82). I Færdens politiske artikler var også kampen mot vantroen et omdreiningspunkt. Han kontrasterte liberalismen, sosialismen og naturalismen mot en kristen statsform, bygd på tradisjon og autoritet (Høeg 1958, 45–56; 78–82). Med dette som utgangspunkt fikk *Luthersk Ugeskrift* brodd mot viktige sider ved moderniteten. Overfor vantroen og tidens kristendomsfiendtlige strømninger, lød det i en redaksjonsartikkel 1881, måtte Kirken tre frem som «den energiske Modstander og Bekjæmper».⁸

Tidsskriftet markerte seg også i samtidens debatter om forholdet mellom Stortinget og regjeringen og om kvinners politiske rettigheter. I juli 1884 trykte det en lederartikkel som angrep prinsippet om folkesuvereniteten, hvor det ble omtalt som en «Galskab dette, at et Folk som aldrig har tjendt andet end Velsignelse af Magtens organiske Fordeling

5 Se *LU* (= *Luthersk Ugeskrift*), nr. 1, 6. januar 1877; *LU*, nr. 1, 1. januar 1881; *LU*, nr. 1, 7. januar 1893.

6 Om Heuch, se spesielt Sødal (2008).

7 Om Færden, se Arne Bugge Amundsen, «Michael Færden», i *Store norske leksikon*: https://nbl.snl.no/Michael_Færden, samt Høeg (1958).

8 «Hvorledes bør Kirken møde Nutidens Vantro?», *LU*, nr. 16, 16. april 1881, 272.

mellem Konge og Folk, fremtvinger en Tid, da kongedømmet skrumper ind til en Skygge». ⁹ Senere samme år het det om kvinnesaken at «den Moral, som har givet sig Udtryk i den moderne Emancipationsstræben i ethvert Tilfælde ikke er den kristelige moral». ¹⁰

Teologisk antijudaisme og antijødisk modernitetskritikk: Mellom gammelt og nytt

Hvordan inngikk ulike antijødiske forestillinger i polemikken mot den sekulære og liberale moderniteten? I hvilken grad var de antijødiske forestillingene en integrert del av innholdet i *Luthersk Ugeskrifts* spalter fra oppstarten i 1877 og frem til 1893, og hvilke funksjoner fylte de?

En systematisk gjennomgang av ukeskriftets innhold viser at negative klisjeer om jødene og jødedommen var et element i tidsskriftets teologiske og politiske artikler fra det startet å utkomme til det gikk inn. Antijødiske forestillinger kom til uttrykk i redaksjonelle artikler ført i pennen av Heuch og Færden, i korrespondansebrev fra utlandet, i publiserte foredrag og i oversatte artikler.

Allerede fra andre nummer, som utkom 13. januar 1877, publiserte *Luthersk Ugeskrift* en artikkelserie som angrep George Brandes. Den var forfattet av Heuch og ble senere publisert i bokform (Heuch 1877). Her ble det slått fast at «den moderne jødedom» var en sentral drivkraft bak tidens nedbrytende åndsstrømninger. ¹¹ Mot slutten av perioden, i 1892, het det til sammenlikning i en artikkel om Kirkens

situasjon i Tyskland i 1890–1891 at det fraldne, «raadnede Israel» var en «Pesthule uden Lige» som brakte sammen «alle Folkelegemets usunde Stoffe». ¹²

At antisemittismen var *ett* av elementene i tidsskriftets polemikk mot tidens «vantro», betyr samtidig ikke at det såkalte jødespørsmålet var blant tidsskriftets hovedsaker, eller at de antijødiske stereotypiene utgjorde en *nødvendig* bestanddel i den moderniseringskritiske retorikken. I en rekke av artiklene som tematiserte truslene mot Kirken og kristendommen fantes det verken referanser til jøder, jødedommen eller «det jødiske». ¹³

Da *Luthersk Ugeskrift* så dagens lys i 1877 var den jødiske minoriteten i Norge fremdeles svært liten. Historikeren Marta Gjernes har identifisert 60 jødiske individer som innvandret til Kristiania mellom 1852 og 1879, de fleste av dem fra Tyskland eller Danmark (Gjernes 2007, 60). Selv om den jødiske innvandringen økte noe i kjølvannet av den store emigrasjonen fra tsarens Russland i 1880-årene, var det fortsatt ikke registrert mer enn 642 jøder i landet i 1900 (Gjernes 2007, 34). Den teologiske og politiske diskursen om jødene som kom til uttrykk i *Luthersk Ugeskrift* var da heller ikke knyttet til faktiske erfaringer med jøder i Norge. Den bygde enten på abstrakte begreper og karakteristikk, eller omhandlet jøders stilling, virksomhet og (påståtte) handlingsmønstre i andre europeiske land. I dette perspektivet kan antisemittismen i tidsskriftet karakteriseres som en *antisemittisme uten jøder*. ¹⁴

9 «Vanvidets Dage», *LU*, nr. 1, 5. juli 1884, 7.

10 «Den principielle Modsætning i Opfatningen af Kvindens Natur og Opgave, som ligger til Grund for det moderne kvindespørgsmaal», *LU*, nr. 25, 20. desember 1884, 396. Om Kirken og kvinnebevegelsen, se også Sødal (2008, 168–169); Lein (1981, 6–33).

11 Se redaksjonsartikkel i *LU*, no. 2, 13. januar 1877, 23–29.

12 «Kirkelige tildragelser fra Tyskland 1890–1891», *LU*, nr. 38, 3 desember 1892, 603.

13 Et konkret eksempel her er en lengre, ideologisk orientert artikkelserie med tittelen «hvoreledes bør Kirken møde Nutidens Vantro?». Den første artikkelen stod på trykk 12. mars 1881, den siste 4. juni samme år.

14 Dette var også et viktig trekk ved antisemittismen i Norge i senere faser. I sin studie av konstruksjonen av «jøden» i norsk presse

Sammenfattet kom fremstillingene av jødene, jødedommen og «det jødiske» i *Luthersk Ugeskrift* til uttrykk på to ulike måter, som riktignok overlappet med hverandre. Det ene dreide seg om det som kan kalles en *teologisk-religiøs diskurs*. «Jøden» og «jødedommen» ble her – i tråd med både katolsk og protestantisk tradisjon – konstruert som symbolfigurer i en kristen historie- og frelsesfortelling som «hardly [had] any relation to the real Jew» (Gerdmar 2009, 11). I *Luthersk Ugeskrift* ble «jøden» til dels tilskrevet negative karakteristikk og fremhevet som et vrengebilde av det kristne, men også tildelt en rolle i det historisk-eskatologiske dramaet som skulle kulminere i kristendommens seier på den siste dag. «Naar Jødefolkets historiske Betydning i Fremtid som i Fortid stilles os for Øie», innledet Færden et foredrag publisert i tidsskriftet i 1883, «da staar vi foran en af Verdenshistoriens Gaader, og tillige for en af Gudsrigets hemmeligheder». ¹⁵

Det andre dreide seg om en *politisk diskurs* som rettet fokus mot samtidens sosiale, politiske og kulturelle endringsprosesser. De antisemittiske stereotypiene ble i denne konteksten anvendt for å markere et politisk ståsted som avviste liberalismen og sosialismen og tendensene til demokratisering og sekularisering. Her fantes det tydelige linjer til den samtidige kontinentale antisemittismen. I Tyskland ble antisemittismen mot slutten av 1800-årene, som Shulamit Volkov har påpekt, en kulturell kode – en markør for tilhørighet til

og vittighetspresse, poengterer for eksempel historikeren Lars Lien at de antisemittiske fiendebildene gjerne var av ideologisk-abstrakt karakter og at de «i svært liten grad var koplet til den jødiske minoriteten i Norge». Han understreker likevel at ved «den minste friksjon mellom den jødiske minoriteten og majoritetsbefolkningen ble [...] avstanden mellom jødene og 'jøden' kort» (Lien 2015, 119 og 375).

15 «Israels betydning for fremtidens mission», *LU*, nr. 9, 1. september, 1883, 135.

den politiske høyresiden, som avviste demokratiseringen og liberaliseringen av samfunnet (Volkov 2006, 115). Den fungerte med andre ord som et av flere elementer i en omfattende antiliberal virkelighetsoppfatning.

Innholdsmessig reproduerte dermed *Luthersk Ugeskrift* et bredt spekter av klassiske antijudaistiske forestillinger med opphav i den kristne tradisjonen. Disse i utgangspunktet århundregamle teologiske forestillingene ble imidlertid bakt sammen med antisemittiske bilder og stereotypier av mer moderne opphav. Den antijødiske diskursen rommet dermed sterke tradisjonselementer, men den var på ingen måte upåvirket av samtidens sosiale, økonomiske og politiske omstendigheter.

I forskningen på den førmoderne, religiøse antijudaismen er det blitt påpekt at Kirkens forhold til jødedommen og jødene har vært preget av ambivalens. På den ene siden har dikotomiseringen mellom det negative «jødiske» og det positive «kristne» fungert som et viktig referansepunkt i kristen identitetsdannelse og forkynnelse. For kristne teologer ble det avgjørende å distansere kristendommen fra sitt jødiske opphav ved å trekke et skille mellom «den gamle pakt» og «den nye pakt». Dikotomiseringen mellom «det kristne» og «det jødiske», poengterer historikeren Lars M. Andersson, kom gjennom dette til «att strukturera och bestämma hur gott och ont skulle definieras och kategoriseras» (Anderson 2000, 22). På den andre siden fylte jødenes fortsatte tilstedeværelse som minoritet en funksjon i Kirkens verdensbilde. Filosofen Augustin (354–430) gjorde for eksempel jødene til et symbol på alle kjettere, og holdt dem ansvarlige for Kristi død (Eriksen 2005, 28). Samtidig hevdet han *også* at jødene gjennom sin eksistens bevitnet sannheten om evangeliene, og at de til syvende og sist ville kunne konvertere til kristendommen ved tidens fylde. Av denne grunn slo han fast at jødene skulle kunne leve innenfor de kristne samfunnene, men under

streng restriksjoner (Cohen 1982, 20–21).

De teologiske fremstillingene av «jøden» i *Luthers Ugeskrifts* spalter var nettopp preget av en slik ambivalens. På den ene siden ble «jøden» og jødedommen fremhevet som beviser på kristendommens sannhet. Israel, hevdet Færden i 1884, var «et Exempel og Vidnesbyrd for alle Folk». Jødernes avvisning av kristendommens nye pakt viste nemlig at ikke bare «det enkelte Menneske, men det hele Folk kan synde mod Gud, kan forkaste sin aandelige konge, kan gjøre Oprør imod ham». Samtidig kunne jødene også symbolisere håpet, dersom de fant veien tilbake til Herren og konverterte til kristendommen.¹⁶ På den andre siden reproduserte tidsskriftet et bredt repertoar av klisjeer med røtter i kristen antijødisk tenkning. Jødedommen ble koplet til en steril bokstavlærdom som stod i kontrast til kristendommens åndsrikedom,¹⁷ og det ble påpekt at «Israel» etter Kristus komme ikke bare hadde latt være å «erkjende den fulde Sandhed», men at det hadde «forhærdet sig imod Sandheden». Av denne grunn hadde «heller ikke Kirken havt en bitrere og hadefuldere Fiende fra Aposteltiden af en just Jødernes Synagoge».¹⁸ «Israels folkehjerte»,¹⁹ hevdet *Luthersk Ugeskrift*, var simpelthen fylt med et hat som ikke bare rettet seg mot kristendommen, men mot Kristus selv. I en redaksjonell artikkel ført i pennen av Færden, het det at jødene gjennom århundrene hadde næret et «indgroet Had og

utviglet Foragt for den Guds og Marias Søn, der er Kristentroens Inhold».²⁰

De kristne antijødiske forestillingene fungerte imidlertid ikke bare som elementer i et teologisk verdensbilde der kristendommen ble fremhevet som jødedommens historiske erstatter og arvtaker; de ble også bakt inn i tidsskriftets kritikk av samtidens sekulære og religionskritiske strømninger. Argumentasjonen var på dette området preget av en vekselvirkning mellom tradisjon og fornyelse: De kristne antijødiske langtidsstereotypene ble videreført, men samtidig bakt inn i en moderne politisk polemikk. Den antijødiske diskursen i ukeskriftet skrev seg her inn i et europeisk mønster. I den internasjonale forskningen er det blitt påpekt at det religiøse elementet i antisemittismen sent på 1800-tallet ikke kun var en videreføring av en langvarig religiøs antijødisk tradisjon; den var også formet som et motsvar mot samtidens sekularisering (se f.eks. Weir 2014, 823; Kertzer 2001, 133–151). Dette gjaldt også for de nordiske landene. I en artikkel om det svenske evangeliske tidsskriftet *Missionstidning for Israel* i tidsrommet mellom 1874 og 1885, hevdet historikeren Per Hammarström (2014, 125) at denne publikasjonen møtte den moderne antisemittismen med konfrontasjon, tilpasning og harmonisering. Tidsskriftet erkjente at kristendommen hadde sitt opphav i jødedommen, og tok avstand fra forfølgelser av jøder. Samtidig angrep det den moderne reformjødedommen i et vokabular som hadde klare berøringspunkter med moderne antisemittisk tankegodt. Følgelig foregikk det «ett slags blandning eller harmonisering mellan antijudaism och antisemitism och det är ofta svårt att särskilja det ena från det andra» (Hammarström 2014, 141). Forskning fra Finland og Danmark fra tiårene før og rett etter 1900 avdekker liknende

16 «Kristendommen som folkeodragende Magt», *LU*, nr. 3, 19. januar 1884, 36; «Israels betydning for fremtidens mission», *LU*, nr. 9, 1. september, 1883, 136.

17 «Israels betydning for fremtidens mission», *LU*, nr. 9, 1. september, 1883, 139; «Kampen om loven», *LU*, nr. 25/26, 6. august 1892, 407–416.

18 «Bør ikkekristne kunne være den kristelige Stats Embetsmænd», *LU*, nr. 15, 10. april 1880, 251

19 «Den moderne jødedomms Stilling og Stræben», foredrag av Chr. Knudsen i Drammen, trykt i *LU*, nr. 5, 10. august 1889, 71.

20 «Bør ikkekristne», 251; se også redaksjonssartikkel i *LU*, no. 2, 13. januar 1877, 23.

mønstre (Ahonen, Muir & Silvennoinen 2020, 144–147; Lausten 2007, 88–117).²¹

I *Luthersk Ugeskrifts* spalter kom sammenblandingen av tradisjonelle og moderne anti-jødiske argumenter til uttrykk allerede i Heuchs angrep på George Brandes i 1877. I artikkelseriens innledning het at samtidens antikristne strømninger stammet fra jødisk hold, og at disse tendensene hadde sine røtter både i en jødisk overlegenhetstanke og i jødernes «uutslukkelige Had til den kristendom, hvori det ser Aarsagen til, at det saa længe har været en Pariah mellem Nationerne». ²² Med dette som grunnlag trakk forfatteren opp en kontinuitetslinje fra den moderne polemikken mot kristendommen til korsfestelsen av Kristus. Gjennom århundrenes gang, sammenfattat Heuch,

lige siden hin Stund, da Korsfæstelsesraabet lød, har Kristushadet været det forhærdede Israels Nationaltilbøielighed [...] aldrig har Nogen gennem Aarhundreder været Gjenstand for et saadant Had, Afsky og Haan som han, for hvem Jødernes Traditioner har det foragtelige Navn «den Hængte.» Denne Kristushadets Nationaltilbøielighed, som i de svundne Aarhundreder kun svagt og sjældent formaaede at gjøre sig gjældende i Verden, er det, som nu, da alle Dæmninger ere borttagne, som en mæktig Elv strømmer ud over Verden gennem den jødiske Antikristendom [...].²³

På et overordnet plan bygde *Luthersk Ugeskrifts* politiske diskurs om jødene på et skille mellom det som ble kalt «den moderne jødedom»

– eller reformjødedommen – og tradisjonelle, ortodokse jøder. Innenfor dette overordnede skjemaet ble jøder som hadde *brutt* med tradisjonene beskrevet som den største trusselen.

Dette innebar likevel ikke at de to kategoriene ble oppfattet som fullstendig atskilte, eller at jødisk tradisjon ble fremstilt som noe positivt. Både Heuch og Færden trakk i sine artikler opp en historisk forbindelseslinje mellom jødernes påståtte hat mot kristendommen og det tidsskriftet oppfattet som «den moderne jødedom» rolle i moderniserings- og sekulariseringsprosessene. I en redaksjonsartikkel fra 1880, som omhandlet spørsmålet om hvorvidt ikke-kristne burde kunne inneha statlige embeter, kommer dette til uttrykk i klartekst. Bakgrunnen var spørsmålet om endringer av embetsmennenes bekjennelsesplikt, som ble debattert i Stortinget nettopp i 1880. Grunnlovens paragraf 92 slo i utgangspunktet fast at bare den som bekjente seg til statens offentlige religion kunne virke som embetsmenn (Molland 1968, 105). I 1878 ble bestemmelsen endret, og det ble fra nå bare dommere og statsråder som måtte tilhøre statskirken. Deretter, i 1880, ble det besluttet at embetsposisjoner kunne inntas enten av menn som bekjente seg til kristendommen uten å tilhøre statskirken, eller av personer som var tilknyttet religiøse fellesskap likesilt med kristne dissentergrupper, noe som i realiteten omfattet jødene (Molland 1979, 48). I *Luthersk Ugeskrift* ble avgjørelsen forstått som at Justisdepartementet oppfattet forskjellen mellom jødedommen og kristendommen som ubetydelig, noe redaksjonen motsatte seg ettertrykkelig. I artikkelen het det at jødene hadde vært Kirkens bitreste fiende helt siden apostlene. Denne fiendtligheten tilhørte imidlertid ikke kun fortiden: Den manifesterte seg også «overalt hvor Jøderne have Magten, paa de mangfoldige Maader i Presse og Literatur». ²⁴

21 Ahonen, Muir og Silvennoinen påpeker at den moderne antisemittismen som vokste frem på slutten av 1800-tallet på tross av den rommet nasjonale, politiske og raseideologiske synsmåter også hentet støtte fra religiøse miljøer.

22 Redaksjonsartikkel i *LU*, nr. 2, 13. januar 1877, 23.

23 *Ibid.*, 24; se også «Bør ikkekristne», 251.

24 «Bør ikkekristne», 251.

Den ortodokse jødedom ble skildret som en etterlevning etter en gammel «Farisæisme» som var fiendtlig innstilt til kristendommen, men ifølge ukeskriftet var det likevel de moderne strømninger blant jødene som dannede samtidens største trussel. Det ble slått fast at reformjødedommen hadde langt sterkere beveggrunner til å motarbeide kristendommen enn frafalne kristne, ettersom også disse jødene hadde tatt med seg «Kristusforagten» fra ortodoksien.²⁵ Konklusjonen var at om en «Jøde nok så meget som norsk Borger bliver Embedsmand, bliver han dog ikke Nordmand».²⁶ Å gi jøder adgang til slike embeter ville være en selvmotsigelse i en kristen stat.

I flere av de antijødiske skriftene ble det hevdet at «den moderne jødedom», ved å drive frem moderne, sekulære samfunnskrefter, simpelthen arbeidet for å tilintetgjøre kristendommen. «Kristendommens Udryddelse er her Maalet», oppsummerte Heuch i polemikken mot Brandes i 1877; «alle Ideer, hvorfor han virker, er kun Midler, hvoraf han benytter sig til at naa dette Maal».²⁷ «Den moderne jødedom» ble altså forstått som en sentral drivkraft bak de kreftene i samfunnet som utfordret den kristne samfunnsordenen. Det dreide seg ikke bare om en teologisk motpol, men om en samtidig subversiv trussel.

Antiliberalisme, antisosialisme og maktstereotyper

Et viktig element i den antijødiske retorikken i *Luthers Ugeskrift* var dermed at «den moderne jøde» ble identifisert med liberalisme, sosialisme, kapitalismen, materialisme, rasjonalisme og andre strømninger tidsskriftet omtalte som nedbrytende og «vantrø». Dette

ble støpt sammen med stereotypier om «jødisk makt» og innflytelse – ulike påstander som gikk ut på at jødene behersket pressen, finansvesenet og litteraturen, og at de anvendte sin innflytelse til å undergrave kristendommens posisjon.

Diskursen om jødene var heller ikke på dette området knyttet til konkrete erfaringer med faktiske jøder i Norge. Tvert imot fokuserte flertallet av de artiklene som omhandlet «jødisk» makt og innflytelse på utviklingen i *andre europeiske land*. Påstandene kom særlig hyppig til uttrykk i korrespondansematerialet som omhandlet Tyskland,²⁸ men også i redaksjonelle tekster. I Heuchs polemikk mot Brandes het det blant annet at jødene arbeidet gjennom litteraturen, pressen og vitenskapen for å utradere kristendommen.²⁹ I 1883 hevdet Færden at samtidens Israel hadde brutt med sine gamle religiøse overleveringer, med det siktemål å utnytte nye muligheter til økonomisk vinning.³⁰ Senere i samme artikkelserie het det at jødene ved hjelp av pengemakt hadde «tilrevet sig en Stormagtsstilling i Verden, og de har brugt sin Pengemagt paa utilbørlig Maade».³¹

I enkelte artikler ble det antydnet at jødernes maktutfoldelse foregikk planmessig og på det internasjonale plan. En artikkelserie fra 1886 slo fast at det i samtiden ble snakket om forskjellige Internasjonaler som arbeidet for å fremme interesser og målsetninger som «staar udenfor eller endog over Interesserne hos de Nationer, som de tilhører». Foruten sosialistenes røde internasjonale, jesuittenes sorte og frimureriets blå, trakk forfatteren frem «de 'gyldne', nemlig

25 *Ibid.*, 253.

26 *Ibid.*, 254.

27 Redaksjonsartikkel i *LU*, no. 2, 13. januar 1877, 25.

28 Se bl.a. «Korrespondance fra Tyskland», i *LU*, nr. 2, 10. januar 1880, 18.

29 Redaksjonsartikkel i *LU*, nr. 2, 13. januar 1877, 25.

30 «Israels betydning for fremtidens mission», *LU*, nr. 9, 1. september, 1883, 137.

31 «Israels betydning for fremtidens mission», *LU*, nr. 10, 8. september, 1883, 154.

jøderne».³² Uttrykket om «den gyldne internasjonale» hadde sitt opphav i antiliberale kretser i Tyskland i 1870-årene, og rettet seg mot den finanskapitalistiske spekulasjonsøkonomien som ble koplet til børs- og bankvesenet. Etter hvert ble formuleringen nokså utvetydig assosiert med jødene (Pulzer 1997, 90). I denne artikkelen het det også at frimureriet spilte en sentral rolle som drivkraft bak Den franske revolusjon og at det medvirket i å spre nye, nedbrytende tenkemåter i samtiden.³³ Tilsvarende forestillinger om frimureriet som nedbrytende kraft hadde hatt klangbunn i ultrakonservative kristne og monarkiske kretser siden slutten av det 18. århundret (Roberts 1972; Bieberstein 2008). I 1870- og 1880-årene ble de ofte vevd sammen med moderniseringskritiske og anti-jødiske forestillinger, særlig i konservative katolske kretser (Modras 1994, 53–55; Kertzer 2001, 148). Selv om ikke artikkelen i *Luthersk Ugeskrift* eksplisitt identifiserte jødene med frimureriet, tangerte diskursen også her fiendebilder som var utbredte i samtidens konservative anti-jødiske retorikk.

I enkelte tekster ble klisjeene om jødisk makt koplet sammen med forestillingen om at jødene arbeidet for å oppnå et verdensomspennende herredømme. I en artikkel som omhandlet kulturkampen mellom radikale og konservative religiøse krefter i Frankrike hevdet Færden at jødene hadde gitt slipp på sine religiøse, men ikke nasjonale forhåpninger. De hadde «taget som et Rov for sit Folk og sin Race, hvad der var tilsagt deres Religion og deres Tro», og arbeidet via kapitalen og pressen for å befeste sin internasjonale makt:

Som Nation er deres Stræben rettet mod et socialt Verdensherredømme, og som Individer stræber de efter at erhverve Midlerne til at realisere dette. De er Plutokratiets Fyrster, og gennem Kapitalen behersker de en uforholdsmæssig Del af den europæiske Presse.³⁴

Til sammen reproduserte *Luthersk Ugeskrift* dermed flere av den moderne antisemittismens viktigste maktstereotyper. Jødene ble ikke bare koplet til liberalismen, finanskapitalismen og andre nedbrytende samfunnskrefter, men ble også hevdet å ha ambisjoner om verdensomspennende makt og innflytelse. Retorikken hadde med andre ord klare anstrøk av det som kan betegnes som en konspirasjonsteoretisk virkelighetsoppfatning.³⁵

Antisemittiske forklaringer på antisemittismen

Et interessant spørsmål som reiser seg i forlengelsen av dette er hvordan *Luthersk Ugeskrift* konkret omtalte de antisemittiske bevegelsene som vokste frem på kontinentet nettopp i siste del av det 19. århundret. Innebar det faktum at ukeskriftet sluttet opp om antisemittiske tolkningsmønstre at det møtte den organiserte antisemittismen på kontinentet med aksept og forståelse?

I sin studie av *Missionstidning för Israel* konkluderer Hammarström med at bladet tok avstand fra samtidens forfølgelser av jøder. Innstillingen var likevel ambivalent, i den forstand at antisemittismens årsaker gjerne ble tillagt jødene selv (Hammarström 2014,

32 «Redaktions-Artikel: I hvilket Forhold har Europas kristne i det Store taget stillet sig til de moderne samfundsdeer», *LU*, nr. 9, 27. februar 1886, 140.

33 «Redaktions-Artikel: I hvilket Forhold har Europas kristne i det Store taget stillet sig til de moderne samfundsdeer», i *LU*, nr. 8, 20. februar 1886, 130.

34 «Kulturkampen i Frankrig», *LU*, nr. 2, 9. juli 1880, 23. Se også «Den moderne jødedoms Stilling og Stræben», foredrag av Chr. Knudsen i Drammen, trykt i *LU*, nr. 6–7, 17. august 1889, 86.

35 Om den antisemittiske konspirasjonstenkningen som tradisjon og fenomen, se Karcher & Simonsen (2024).

132–136). Også her finnes det tydelige paralleller til synspunktene som ble fremsatt i *Luthersk Ugeskrift*. Blant tidsskriftets bidragsytere hersket det en tendens til å «forklare» antisemittismen med henvisning til jødernes påståtte negative karaktertrekk. Videre uttrykte tidsskriftet en klar sympati med bestemte fløyer innen den antisemittiske bevegelsen i Tyskland. Bruken av det historikeren Henrik Bachner (2004, 142) kaller antisemittiske forklaringer på antisemittismen foreligger både i redaksjonsartikler og i bidrag forfattet av eksterne skribenter. I et foredragsmanuskript publisert som artikkelserie i ukeskriftet, hevdet Færden for eksempel at forfølgelsene av jødene i ulike europeiske land hadde brakt folket «ind i en Trængslens Ildovn», men han understreket samtidig at «Jødefolket selv ved egen Brøde har draget Folkenes Forbitrelse ned over sig».³⁶

En konsentrert bruk av slike antisemittiske forklaringer på antisemittismen foreligger også i en lang artikkelserie i 1882, som var basert på oversettelser av den sveitsiske teologen Carl Friedrich Hemans bok «Die Historische Weltstellung der Juden und die moderne Judenfrage» (1881), som hadde utkommet året før. Boken hadde som formål å meisle ut en kristen posisjon i det såkalte «jødespørsmålet», med utgangspunkt i en argumentasjon som kombinerte antisemittiske stereotypier og kristne endetidsperspektiver (Weber 2020, 266). I den oversatte norske versjonen av «Die Historische Weltstellung», som stod på trykk over flere utgaver av *Luthersk Ugeskrift*, ble forfølgelsen av jødene gjennom historien tolket som reaksjoner på deres påstått nedbrytende og undergravende virksomhet. «Folkenes Antipathi mod Jøderne», argumenterte Heman, «har [...] sin Grund i den Stilling, som Jøderne har indtaget ligeoverfor

alle Ikkejøder».³⁷ Videre hevdet han at jødene gjennom hele middelalderen hadde vært verdens slavehandlere,³⁸ og at det hadde dannet seg et «jødeherredømme» i Spania som gjorde fordrivelsen av jødene fra landet til et kristent og nasjonalt selvforsvar.³⁹ I den tyske konteksten hevdet han at middelalderens forfølgelser av jødene ikke var forårsaket av Kirken, men at det hele snarere dreide seg om folkelige reaksjoner mot jødisk ågervirksomhet.⁴⁰ I moderne tid tok Heman riktignok avstand fra synspunkter som gikk ut på at jødernes oppdrift hadde frembrakt tyskernes tilbakegang. Årsakssammenhengene, hevdet han, var snarere det motsatte: Jødernes fremgang hadde sine røtter i tyskernes moralske og åndelige oppløsning.⁴¹ Likevel koplet han jødene til de nedbrytende kreftene som skylte over den moderne verden:

Jødernes opkomst og herredømme er den mest tilintetgjørende Dom over Principer, Ideer og Kjendsgjerninger, med et Ord over de Forudsætninger, af hvilke vore nuværende Europeiske Tilstande er fremvoredede. Det bliver altsaa ikke alene nødvendigt aa kjæmpe mod Jøderne, men meget mere mod de Grundsætninger, der har frembragt slige Tilstande.⁴²

Selv om Heman i høy grad delte de samtidige antisemittiske bevegelsenes virkelighetsbeskrivelse, ønsket han likevel ikke å reversere

36 «Israels betydning for fremtidens mission», *Luthers Ugeskrift*, nr. 10, 8. september, 1883, 154.

37 Carl F. Heman, «Jødernes historiske stilling i verden», *LU*, nr. 5, 29. juli 1882, 68.

38 Heman, «Jødernes historiske stilling i verden», *LU*, nr. 7, 12. august 1882, 97.

39 Heman, «Jødernes historiske stilling i verden», *LU*, nr. 8, 19. august 1882, 119–123.

40 Heman, «Jødernes historiske stilling i verden», *LU*, nr. 9, 26. august 1882, 137.

41 Heman, «Jødernes historiske stilling i verden», *LU*, nr. 9, 26. august 1882, 139.

42 Heman, «Jødernes historiske stilling i verden», *LU*, nr. 9, 26. august 1882, 140.

jødernes borgerlige rettigheter. Forholdet til den samtidige politiske antisemittismen var også her preget av en viss tvetydighet.

Ambivalensen kom også til uttrykk i de ulike beretningene fra Tyskland som stod på trykk i ukeskriftet i hele tidsrommet mellom 1877 og 1893. Etableringen av den antisemittiske bevegelsen ble her ikke bare fulgt i detalj, men også vurdert med betydelig – men ikke betingelsesløs – sympati. I januar 1880 ble jødedommen skildret som en orm som gnagde på det tyske folk. Bakgrunnen var Adolph Stöcker og hans kristensosiale parti, som høsten året før hadde gjort antisemittismen til et element i sin offentlige agitasjon. Stöcker, het det, hadde skapt en storm på grunn «af sit modige Vidnesbyrd mod den jødiske Anmasselse».⁴³ Senere samme år lød det at den gryende mobiliseringen mot jødene i Tyskland i realiteten kun dreide seg om «at emancipere de kristne fra Jødernes aandelige og materielle Aag».⁴⁴ I 1883 ble det påpekt at bekjempelsen «af de jødiske Bestræbelser danner en sund kjerne i den i flere henseender udskeiende antisemittiske Bevægelse».⁴⁵ Året før tidsskriftet gikk inn, i 1892, ble det slått fast at den antisemittiske bevegelsen riktignok ikke kunne unnskyldes, men at den likevel var sprunget ut av «det Fralaldne Israel[s]» fremgangsmåter blant annet innenfor børsvesenet, litteratur og vitenskap.⁴⁶

På dette tidspunktet var det blitt tydelig at den antisemittiske bevegelsen i Tyskland bestod av flere ulike grener. Som historikeren Peter Longerich (2021, 99–104; se også Pulzer 1988, 83–119) påpeker, fantes det spenninger

mellom en konservativ, tysk-nasjonal retning og radikale og populistiske antisemittiske strømninger. Men motsetningene berørte også forholdet mellom «rase» og religion – og hvordan det såkalte jødespørsmålet skulle løses. Adolph Stöcker og hans kristensosiale parti inntok her et konservativt og kristen-protestantisk ståsted, hvor jødernes konvertering til kristendommen fremdeles ble fremhevet som en mulig løsning på det såkalte jødespørsmålet (Pulzer 1988, 90). Blant de mest ytterliggående, raseideologiske antisemittene ble jødernes negative egenskaper derimot hevdet å være nedfelt i blodet, og dermed uforanderlig (Longerich 2021, 99–100). Mellom disse standpunktene fantes det glidende overganger og flere mellomposisjoner.⁴⁷

I *Luthersk Ugeskrift* ble den konservativ-protestantiske antisemittismen som ble forfektet av Stöcker, gjennomgående møtt med beundring og anerkjennelse. De mer radikale tendensene, som satte et stadig sterkere preg på den politiske antisemittismen utover 1880-tallet, vakte derimot større skepsis. Også her ble den antijødiske mobiliseringen forstått som en forståelig reaksjon mot jødernes makt og posisjon i samfunnet, men det ble påpekt at de ideologiske synspunktene og metodene som ble foreslått var for ytterliggående. «Den antisemittiske Bevægelse», het det i 1881, «deler sig i to Grene». Mens Stöckers kristensosiale parti ifølge ukeskriftet ikke søkte å frata jødene borgerlige rettigheter, vendte den andre grenen som følge av raseideologien «sig mod selve Jødefolket».⁴⁸ Dermed kom den på kollisjonskurs med målsetningen om en jødisk massekonvertering til kristendommen på den siste

43 «Korrespondanse fra Tyskland», *LU*, nr. 2, 10. januar 1880, 18, 20, sitat 20.

44 «Korrespondanse fra Tyskland», *LU*, nr. 25, 19. juni 1880, 416.

45 «Korrespondanse fra Tyskland», *LU*, nr. 19, 12. mai 1883, 302.

46 «Kirkelige tildragelser fra Tyskland 1890–1891», *LU*, nr. 38, 3. desember 1892, 603.

47 En rekke antisemitter kom etter hvert til å kombinere raseideologiske og kristne argumenter. For en interessant studie med utgangspunkt i svensk nasjonalsosialisme, se Forsell (2024).

48 «Korrespondanse fra Tyskland», *LU*, nr. 10, 3. september 1881, 148.

dag. På dette området inntok *Luthersk Ugeskrift* fortsatt en tradisjonell linje.

Her går det også interessante linjer fremover i tid. I 1930-årene var negative holdninger til jødene og jødedommen fremdeles utbredte i kristne miljøer, også i Norge. Holdningene var likevel motsetningsfulle. Man avviste nazistenes fremgangsmåter, men opprettholdt samtidig «klassiske antijødiske fordommer» (Martinsen 2023, 384–385). Parallellene til *Luthersk Ugeskrift* et halvt århundre tidligere er tydelige.

Konkluderende merknader

De hurtige sosiale, økonomiske, politiske og kulturelle prosessene som pågikk i tiårene frem mot århundreskiftet vakte et bredt spekter av reaksjoner og motreaksjoner. Det ble etablert en rekke ulike og konkurrerende «posisjoner i det moderne» (Blikrud, Hestmark & Rasmussen 2002, 9–20). Stridsspørsmålene omfattet landets styringsformer, kristendommens plass i samfunnet, forholdet mellom kvinner og menn og nye tankestrømninger som liberalisme og sosialisme. I dette konfliktfylte landskapet inntok *Luthersk Ugeskrift* et konservativt-religiøst ståsted. Ukeskriftet polemiserer mot de sekulære, «ugudelige» kreftene i tiden som ble antatt å true Kirkens og kristendommens posisjon. Heuch oppsummerte den rådende tidsånden metaforisk som at alle demningene hadde bristet, og at hatet mot Kristus strømmet over verden som en «mæktig Elv».⁴⁹

I det teologiske og politiske verdensbildet som ble formidlet i ukeskriftets spalter inngikk det både gamle og nye antijødiske forestillinger. På den ene siden videreformidlet *Luthers Ugeskrift* tankeklynger som hadde stått sentralt i kristen teologi og forkynnelse siden Kirkens fremvekst. I de teologiske tekstene ble det konstruert en «hermeneutisk jøde» (Cohen 1999,

1–16) som fungerte som et negativt vrengebilde av kristendommen og det kristne, men som *også* ble tildelt en nøkkelfunksjon i en kristen-eskatologisk historiefortelling. Samtidig adopterte tidsskriftet nye forestillinger som stod sentralt i den moderne europeiske antisemittismen. Jødene ble identifisert med en (negativ og umoralsk) kapitalisme, koplet til liberalismen og anklaget for å beherske den moderne pressen. Et interessant poeng her er at også de *gamle* kristne antijødiske tropene fikk *nye* funksjoner. Samtidens gryende sekularisering ble fortolket som et utslag av et nedarvet «jødisk» hat mot Kristus og kristendommen. Den tradisjonelle religiøse antijudaismen dannet et kulturelt og teologisk råmateriale, som ble anvendt i en moderne politisk polemikk.

En slik gradvis adaptasjon av nye antijødiske tanker innenfor et kristent rammeverk var ikke unik. I en studie av situasjonen i Polen i tiårene før og rett etter 1900 hevder historikeren Brian Porter at den polske katolske kirkes antijødiske retorikk gradvis ble stadig mer gjennomsyret av raseideologi. Dette inngikk som et av flere elementer i et forsøk på å redefinere katolsk identitet innenfor rammene av moderniteten (Porter 2005, 110). Historikeren Lars Lien konkluderer noe annerledes om samme sakfelt. I likhet med Porter påpeker han at den katolske kirken i Polen måtte tilpasse seg den nye tiden, men han hevder at det var «kampen mot det sekulære elementet i det moderne prosjektet, mer enn rasebiologiske teorier» som la grunnlaget for den polske kirkens antijødiske ståsted (Lien 2007, 69). En tilsvarende sammenkopling av jødene med de sekulære aspektene ved moderniteten forekom også innenfor en protestantisk kontekst, blant annet i Tyskland (Weir 2014, 822–835).

I *Luthersk Ugeskrift* var det nettopp frykten for *de sekulære elementene i det moderne* som fremstod som det sentrale. Tidsskriftet adopterte en rekke tankeforestillinger hentet fra den samtidige europeiske antisemittismen, men

49 Redaksjonsartikkel, *LU*, nr. 2, 13. januar 1877, 24.

ikke primært raseideologien. Hovedfienden var de ulike samfunnskraftene som ble antatt å true Kirkens og kristendommens posisjon – liberalisme, sosialisme, materialisme, fritenkeri og ateisme. Målet var også fortsatt at jødene skulle konvertere til kristendommen. Dette påvirket vurderingene av tidens antisemittiske bevegelser. Antisemittismen ble oppfattet som en forsvarsbevegelse mot «jødisk innflytelse», men det var fortrinnsvis den konservative, kristen-sosiale fløyen av bevegelsen som vant tidsskriftets anerkjennelse. De mer radikale strømningene innen bevegelsen ble delvis møtt med skepsis og kritikk.

Et tydelig element i tidsskriftets anti-jødiske og antisekulære retorikk var samtidig angrepet på brandesianismen. Også på dette området finnes det interessante paralleller til de skandinaviske nabolandene. Både i Sverige og Danmark ble polemikken mot George Brandes – i alle fall tidvis – bakt inn i antisemittiske argumentasjonsformer (Lausten 2007, 89–93; Broberg 1988, 233–234). Spørsmålet om hvorvidt dette utgjør et særtrekk ved de moderniseringskritiske og antijødiske strømningene i Skandinavia sent på 1800-tallet kan danne et interessant utgangspunkt for videre forskning.

Sett i lys av at *Luthers Ugeskrifts* antijødiske

retorikk rettet skyts mot en rekke nye fenomener og utviklingstrekk i samtiden, kan det være fristende å klassifisere dets ståsted som antimoderne. Dette er imidlertid en forenkling. Også reaksjonene *mot* det moderne var formet innenfor rammene av den moderne kulturen, og de ble fremført med moderne virkemidler. Som folkloristen Pertti J. Anttonen har påpekt, er det å være orientert mot tradisjonen nettopp «to be modern in a different way than in explicit promodernism» (Anttonen 2005, 40). Helje Kringlebotn Sødal (2008, 361–362) påpeker i sin analyse av LU-redaktør Heuchs kultursyn nettopp at hans engasjement ikke lar seg innfange i en enkel dikotomi mellom det førmoderne og moderne. Selv om han arbeidet for å motvirke sekularisering og motsatte seg liberalismens frihetskrav, tok han selv i bruk virkemidler som assosieres med moderniteten.

I stedet for å klassifisere *Luthers Ugeskrifts* synsmåter og praksis som antimoderne, kan man dermed hevde at tidsskriftet søkte å utforme en *alternativ* modernitet på luthersk-kirkelig grunn. Det er også i dette lyset tidsskriftets antisemittisme bør forstås. En *kristen modernitet*, formet av tradisjonene, måtte nemlig avgrenses skarpt fra tidens ugudelige strømninger – som «den moderne jødedom». ■

Litteraturliste

- Ahonen, Paavo, Simo Muir & Oula Silvennoinen. 2020. «The Study of Antisemitism in Finland. Past, Present, and Future», i *Antisemitism in the North. History and State of Research*, redigert av Jonathan Adams & Cordelia Heß, 139–154 (Berlin: De Gruyter).
- Anderson, Lars M. 2000. «En jude är en jude är en jude»: *Representationer av «juden» i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund: Nordic Academic Press).
- Anttonen, Pertti J. 2005. *Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship* (Helsinki: Finnish Literature Society).

- Bachner, Henrik. 2004 [1999]. *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945* (Stockholm: Natur och kultur).
- Bakken, Grete T. 1972. *Vantroens vesen. Møtet mellom kirken og «den moderne kultur» i Norge, 1877–1893* (Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo).
- Bieberstein, Johannes Rogalla von. 2008. *Der Mythos von der Verschörung. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschörer gegen die Sozialordnung* (Wiesbaden: Marixverlag).
- Bliksrud, Liv, Geir Hestmark & Tarald Rasmussen. 2002. *Vitenskapens utfordringer. Norsk idehistorie bind IV* (Oslo: Aschehoug).
- Broberg, Gunnar. 1988. «De judiska vännerna. Judiska bidrag till kulturlivet i sekelskiftets Sverige», i *Judiskt liv i Norden*, redigert av Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias

- Tydén (Uppsala: Acta Universitatis Upsalensis), 223–241.
- Caron, Vicki. 2014. «Catholics and the rhetoric of antisemitic violence in *fin de-siècle* France», i *Sites of European Antisemitism in the Age of Mass Politics, 1880–1918*, redigert av Robert Nemes & Daniel Unowsky (Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press), 39–40.
- Cohen, Jeremy. 1982. *The Friars and the Jews. The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (New York: Cornell University Press).
- Cohen, Jeremy. 1999. *Living Letters of the Law. Ideas of the Jew* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press).
- Eriksen, Trond Berg. 2005. «Den gamle og den nye pakt», i *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til idag*, redigert av Trond Berg Eriksen, Håkon Harket & Einhart Lorenz (Oslo: Cappelen Damm), 23–31.
- Forsell, Gustaf. 2024. *Blodet och korset. Tankefigurer i kristen nationalsocialism i Sverige, 1925–1945* (Ph.D.-avhandling, Universitetet i Uppsala).
- Fulsås, Narve. 1999. *Historie og nasjon* (Oslo: Universitetsforlaget).
- Gerdmar, Anders. 2009. *Roots of Theological Anti-Semitism. German Biblical Interpretation and the Jews, From Herder and Semler to Kittel and Bultmann* (Leiden: Brill).
- Gjernes, Marta. 2007. *Jødar i Kristiania. Dei fyrste innvandrarene si geografiske og sosioøkonomiske plassering i samfunnet frå 1851 til 1942* (Oslo: HL-senterets skriftserie).
- Hagemann, Gro. 1997. *Det moderne gjennombrudd. 1870–1905. Aschehougs Norgeshistorie*, bind 9 (Oslo: Aschehoug).
- Hammarström, Per. 2014. «Israels omvändelse som jordens fulländning. Antijudiskhet och antisemitism i Missionstidning för Israel 1874–1885», i *Makt, myter och historiebruk: Historiska problem i belysning*, redigert av Stefan Dahlin (Sundsvall: Avdelningen för humaniora, Mittuniversitetet), 123–142.
- Harket, Håkon. 2014. *Paragrafen. Eidsvoll 1814* (Oslo: Dreyers forlag).
- Hess, Jonathan M. 2000. «Johann David Michaelis and the colonial imaginary: Orientalism and the emergence of racial antisemitism in eighteenth-century Germany». *Jewish Social Studies*, 6/2, 56–101.
- Heß, Cordelia. 2021. *The Medieval Archive of Antisemitism in Nineteenth-Century Sweden. Religious Minorities in the North* (Berlin/Boston: De Gruyter). <https://doi.org/10.1515/9783110757408>.
- Heuch, Johan C. 1877. *Dr. Brandes Polemik mod Kristendommen* (København: Græbes Bogtrykkeri).
- Hoffmann, Christhard. 1994. «Christlicher Antijudaismus und moderner Antisemitismus: Zusammenhänge und Differenzen als Problem der historische Antisemitismusforschung», i *Christlicher Antijudaismus und kirchliche Programme Deutscher Christen*, redigert av Leonore Siegle-Wenschkewitz. (Haag: Herschen Verlag), 293–317.
- Høeg, Jan. 1958. *Kristendom og konservativ politikk. Michael Johan Færdens sosiale og politiske ideer 1876–1886* (Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo).
- Johansen, Karl Egil. 2008. «Jødefolket inntar en særstilling». *Norske holdninger til jødene og staten Israel* (Kristiansand: Portal).
- Karcher, Nicola, & Kjetil Braut Simonsen. 2024. «The rise and impact of conspiracist antisemitism: An introduction», *Nordisk Judaistik*, 35/1, 1–14.
- Kertzer, David I. 2001. *The Popes against the Jews. The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (New York: Vintage Books).
- Kopperud, Øivind. 2012. «Jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke 1814–1920», i *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet*, redigert av Øivind Kopperud & Vibeke Moe, 53–64 (Oslo: Unipub).
- Lausten, Martin Schwarz. 2007. Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellom kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begynnelsen af det 20. århundrede (København: Anis).
- Lein, Bente Nilsen. 1981. *Kirkens felttog mot kvinnefrigjøringen. Kirkens holdning til den borgerlige kvinnebevegelsen i 1880-årene* (Oslo: Universitetsforlaget).
- Lien, Lars. 2007. «'Nasjonens Kristus' og jødene. En analyse av antisemittismens omfang i Polen» (Masteroppgave, Universitetet i Oslo).
- Lien, Lars. 2015. «... pressen kan kun skrive ond om jødene». *Jøden som kulturell konstruksjon i norsk dags- og vittighetspresse 1905–1925* (Ph.D.-avhandling, Universitetet i Oslo).
- Longerich, Peter. 2021. *Antisemitismus: Eine Deutsche Geschichte. Von der Aufklärung bis Heute* (München: Siedler).
- Martinsen, Anders. 2023. «Kirkelige holdninger til jødene 1933–1939. Mellom støtte og antisemittisme», *Kirke og Kultur*, 128/4, 365–401.
- Modras, Ronald. 1994. *The Catholic Church and Antisemitism* (Amsterdam: Harwood Academic Publishers).

- Molland, Einar. 1968. *Fra Hans Nielsen Hauge til Eivind Berggrav. Hovedlinjer i Norges kirkehistorie i det 19. og 20. århundre* (Oslo: Gyldendal).
- Molland, Einar. 1979. *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*. Bind 1 (Oslo: Gyldendal).
- Nerbøvik, Jostein. 1986. *Norsk historie 1870–1905. Frå jordbrukssamfunn mot organisasjonssamfunn* (Oslo: Det norske samlaget).
- Nipperdey, Thomas, & Reinhart Rürup. 1972. «Antisemitismus», i *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischen-sozialen Sprache*. Bind 1, redigert av Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck, 129–153 (Stuttgart: Klett-Kotta Verlag).
- Porter, Brian. 2005. «Antisemitism and the search for a Catholic identity», i *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, redigert av Robert Blobaum (Ithaca: Cornell University Press), 103–123.
- Pulzer, Peter. 1988. *The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press).
- Pulzer, Peter. 1997. «The return of old hatreds», i *German-Jewish History in Modern Times, Vol. 3, Integration in Dispute 1871–1918*, redigert av Michael Meyer & Michael Brenner, 196–251 (New York: Columbia University Press).
- Roberts, John M. 1972. *The Mythology of the Secret Societies* (London: Watkins).
- Rürup, Reinhart. 1975. *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur "Judenfrage" der bürgerlichen Gesellschaft* (Göttingen: Vandenhoecht & Ruprecht).
- Rygnestad, Knut. 1966. *Johan Christian Heuch. Apologet og stridsmann* (Trondheim: Globus-forlaget).

Kjetil Braut Simonsen er ph.D i historie og arbeider som forsker ved Jødisk Museum i Oslo. Hans faglige spesialområder er antisemittismens historie, konspirasjonsteorier, nasjonal sosialismens historie og okkupasjons-

historie, og han har publisert en rekke

- Seip, Jens Arup. 1981. *Utsikt over Norges historie. Annen del* (Oslo: Gyldendal).
- Sødal, Helje Kringlebotn. 2008. «*Mod Strømmen*» – i tiden. J. C. Heuch og kulturen (Ph.D.-avhandling, Det teologiske menighetsfakultet i Oslo).
- Teter, Magda. 2023. *Christian Supremacy. Reckoning with the Roots of Antisemitism and Racism* (New Jersey: Princeton University).
- Tydén, Mattias. 1988. «Antisemitism i Sverige 1880–1930», i *Judiskt liv i Norden*, redigert av Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén, 259–285 (Uppsala: Acta Universitatis Upsalensis).
- Ulvund, Frode. 2017. *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964* (Oslo: Cappelen Akademisk).
- Ulvund, Frode. 2014. *Fridomens grenser. Handbevinga av den norske «jødeparagrafen»* (Oslo: Scandinavian Academic).
- Ulvund, Frode. 2025. «Catholic antisemitism across borders: Bishop Fallize's role as an antisemitic multiplier in Luxembourg and Norway, c. 1870–1914», *Scandinavian Journal of History*. Foreløpig publisert digitalt: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03468755.2025.2570532>
- Volkov, Shulamit. 2006. *German, Jews and Antisemites. Trials in Emancipation* (Cambridge, New York: Cambridge University Press).
- Weber, Fabian. 2020. *Projektionen auf den Zionismus. Nichtjüdische Wahrnehmungen des Zionismus im Deutschen Reich 1897–1933* (Göttingen: Vandenhoecht und Ruprecht).
- Weir, Todd H. 2014. «The specter of 'godless Jewry': Secularism and the 'Jewish Question' in late nineteenth-century Germany», *Central European History*, 46/4, 815–849.
- Wisløff, Carl Fr. 1971. *Norsk kirkehistorie*, bind 3 (Oslo: Lutherstiftelsen).

fagartikler på norsk og engelsk innen disse temafeltene. Hans doktorgradsavhandling fra 2016 analyserer fremstøtene for å nazifisere den norske sentraladministrasjonen under den tyske okkupasjonen, med utgangspunkt i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet. I 2023 utga han monografien *I skyggen av holocaust. Antisemittisme i norsk 1945–2023*, som utforsker den norske etterkrigsantisemittismen på bred basis.